

LE VKUP, LE VKUP UBOGA GMAJNA

*Te * dni pred 350 leti je ta bojni klic kmečke gmajne spet zbral pod svojo zastavo trume spodnještajerskih kmetov, ki so planili na gradove, župnišča, samostane – simbole svojega podložništva. Od 24. aprila do 8. maja, ko je kmečka vstaja doživela svoj višek, so kmetje po uradnih podatkih zavzeli in oplenili ali porušili 35, po manj zanesljivi novoklosterski kroniki pa kar 67 gradov, samostanov in župnišč. Tako je bil kmečki upor iz leta 1635 krajevno sicer bolj omejen, po temeljitosti oz. povzročeni škodi pa je presegel oba velika kmečka upora leta 1515 in 1573.*

Upor je najprej izbruhnil na posestvih Feliksa Schrattenbacha med Trbovljami in Vranskim, kjer se je moralo kmečko nezadovoljstvo kazati že v začetku leta 1635. Feliks Schrattenbach, star vojak iz Vojne krajine, si je namreč že februarja priskrbel cesarsko dovoljenje oz. naročilo deželnemu profosu, naj poskrbi za pomirjenje kmetov. Vendar je Schrattenbach šele sredi aprila ugotovil, da se nezadovoljstvo tako širi, da mu sam s svojimi ljudmi ne bo kos in je poklical profosa na Spodnje Štajersko. Profos Lavrencij Maas se je takoj odzval in 19. aprila prišel do Celja

** Članek je izšel v tedniku Naš čas maja 1985 in bil posvečen 350-letnici kmečkega upora v Šaleški dolini. Dober mesec po izidu tega članka je izšla knjiga dr. Jožeta Koropca, Mi smo tu, ki prinaša nekatera nova dognanja o uporih 1635. Kljub temu, da ta nova spoznanja v članku še niso upoštevana, ga objavlamo nespremenjenega, saj kljub temu prinaša za našo dolino najpopolnejšo sliko upora. Dodano pa mu je »Še nekaj razmišljanj o uporih leta 1635«, kot neke vrste dopolnilo.*

s četo, ki je štela le 40 mož, saj bi naj poskušal kmete pomiriti zlepa. Schrattenbachu ni bilo prav nič po volji, da bi se Maas pogajal s kmeti in poslušal njihove pritožbe, zato je svojo in Maasovo četo zapletel v spopad s kmeti pri Grajski vasi in tako pokazal, da upor vsekakor hoče zadušiti z orožjem. Deželni profos se je tako 24. aprila vrnil v Gradec in že spotoma zvedel, da se uporni kmetje zbirajo tudi po drugih štajerskih krajih vse do Maribora.

Še isti dan je izbruhnil pravi upor, pri čemer dan začetka – Jurjevo kot ljudski praznik pomladi – kaže morda tudi na to, da je bil začetek upora vnaprej dogovorjen. Najprej so v roke upornih kmetov padla tri središča posesti Feliksa Schrattenbacha; Ostrovica, Heckenberg in Burgstall pri Vranskem. Isto usodo je doživela tudi graščina Voljsko pri Žalcu, ki je bila last Schrattenbachovega sorodnika, Hansa Frederika. Upor se je nato širil na škofovsko posestva v zgornji Savinjski dolini, kjer sta padla gradova Rudnik in Vrbovec, kmetje pa so naskočili tudi sedež škofa v Gornjem gradu.

upor v šaleški dolini

Za zgornjo Savinjsko dolino je prišla na vrsto Šaleška dolina. Po podatkih Boga Grafenauerja, ki je upor leta 1635 doslej najbolj podrobno opisal, so kmetje v dolini najprej naskočili in zavzeli šoštanjski grad, Lilienberg (nad Pesjem) in Schwarzenstein v Šentilju, ki naj bi bili v rokah Jurija Schrattenbacha, člana družine torej, ki je s svojim ravnanjem povzročila začetek upora. Iz podatkov drugih piscev (Ignaz Orožen, Franc Hribernik, Janko Orožen, Ivan Stopar) pa izhaja, da so bili ti gradovi sicer res zavzeti med prvimi in tudi najbolj razdejani, vendar je bil Schrattenbachov le šentiljski Švarcenštajn, medtem ko sta šoštanjski grad in Lilienberg v času upora pripadala družini Sauer.

Kaj vse se je dogajalo v dolini med uporom po doslej odkritih oz. objavljenih podatkih ne vemo. Znane so le posledice; poleg treh prej omenjenih so v kmetske roke namreč padli še gradovi: Šalek, Turn v Škalah, Forhtenek nad Ravnami in Helfenberg ob vstopu v Šaleško dolino pri Šentilju. Jože Curk k temu seznamu dodaja še dva: Ravne pri Šoštanju (Gutenbichel ali Forhtenek?) in Turn ob Paki (Packenstein v Šmartnem ob Paki?). Če so seveda njegove navedbe točne, bi tako v Šaleški dolini bili zavzeti v upor prav vsi gradovi, ki so takrat še stali. Izjema je seveda le velenjski grad, za katerega se vsi prej omenjeni pisci strinjajo, da ga zaradi močnega obrambnega obzidja, ki so ga gradili ravno v desetletjih pred uporom, kmetje niso mogli zavzeti. Ne glede na to, ali so Curkovi podatki točni ali ne, pa moremo soditi, da je Šaleška dolina v tem upor prav gotovo predstavljala eno najpomembnejših središč upora.

In kaj se je pravzaprav zgodilo z gradovi, ki smo jih prej naštevali in njihovimi prebivalci? Natančnejših podatkov za dolino nimamo, vendar na splošno za ta upor velja, da so graščaki kmetom še pravi čas pokazali pete. Znani pa so tudi primeri, ko so kmetje pobili vse, ki so jih našli in grad zažgali. Podati za Šaleško dolino govorijo le o oplenjenih in izropanih gradovih. Drugače je bilo v Šentilju, kjer so razkačeni podložniki Jurija Schrattenbacha grad Švarcenštajn porušili ali vsaj »močno poškodovali«. Zasedovanje kasnejše usode ostalih gradov pa nam pokaže, da so tudi še nekateri drugi utrpeli škodo kot jo navedajo viri iz časa upora. Tako kaže, da po upor niso več obnavljali starega gradu Lilienberg, ki je stal na hribčku zahodno od cerkve sv. Jakoba. Vischerjev bakrorez, ki je nastal slabega pol stoletja kasneje, nam kaže že podoba novega Lilienberga, ki je stal sredi današnjega naselja Pesje. Podobno velja tudi za Forchtenek, ki je sicer pet let po upor še dobil novega lastnika – Davida von Neuhausa iz Greifenfelsa. Toda ta in njegovi nasledniki so grad očitno prepustili njegovi usodi, saj ga Vischerjev bakrorez leta

1681 že upodobi kot močno razvaljeno ruševino. Tudi Helfenberga po uporu niso več obnavljali in so nekoliko nižje na današnjem posestvu kmeta Skrlina zgradili nov grad, ki ga je leta 1800 povsem uničil požar. Tako moremo vsaj za te tri gradove reči, da se je kmečki upor toliko zarezal v njihovo usodo, da jih poslej niso več obnavljali in so jih prepustili zobu časa. Zanimivo pa je, da to ne velja za Švarcenštajn, ki je bil sicer porušen, toda Vischerjev bakrorez dokazuje, da so ga v slabih petdesetih letih po uporu povsem obnovili.

Grad Švarcenštajn (Gradič) v Šentilju iz leta 1681

Tako močno kmečko gibanje je prav gotovo moralo zapustiti vidne sledove v ljudskem izročilu. Žal so nam v tem pogledu na voljo le nekateri zapiski Janka Orožna iz let pred drugo svetovno vojno. Odsev kmečkega upora iz leta 1635 bi utegnili najti v pripovedi, da so nekoč podložniki helfenberskega graščaka prisilili, da je kar nag zbežal na varno v zaloško graščino severno od Petrovč. V Šentflorjanu pri Šoštanju pa je bila zapisana zanimiva pripovedka o graščinskem hlapcu na gradu Katzenstein, ki je stal na mestu današnje cerkve sv. Florjana. Z njim so na gradu tako grdo ravnali, da je pobegnil iz službe in nato služil nekaj

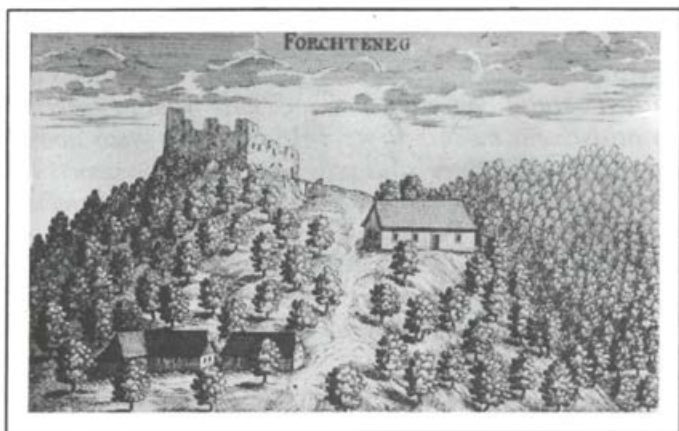
let cesarju. Tu se je zelo izkazal in cesar mu je obljubil izpolniti kakršnokoli željo. Hlapec si je izvolil velik top in nekaj topničarjev in z njimi je potem razstrelil in uničil vse gradove. Ta pripoved je zanimiva zlasti zato, ker nakazuje splošno potezo vseh kmečkih uporov v tem času – zaupanje v cesarja in njegovo pravičnost, ki naj bi segala celo tako daleč, da bi le-ta kmetom pomagal proti zemljiškim gospodom.

Še bolj neposreden spomin na kmečki upor iz leta 1635 je verjetno tale pripoved o škalskem Turnu: graščak na Turnu je bil neki Tomaž, ki je nalagal kmetom neznosne davke. Pri njem je bil zaposlen neki Boštjan, ki je dvigal in spuščal dvizni most. Ta se je graščaku silno zameril, tako da ga je odpustil in nato zaposlil njegovega brata. Boštjan, njegov brat in škalski kmetje pa so se zdaj zarotili proti graščaku in neko temno noč pričakali graščakovega izterjevalca davkov, ki se je vračal v grad poln izterjanega denarja. Pobrli so mu ves denar in ga nato peljali v graščino po pridvižnem mostu, ki ga Boštjanov brat tisto noč ni dvignil. V gradu so prisilili graščaka, da jim je izročil ves denar, ki ga je imel skritega v kleti, bilo ga je pol vrečice. Graščaka in izterjevalca so nato zvezali in ju zaprli v klet. Nato so podrli dvizni most in izginili v noč.

nadaljevanje in konec upora 1635

V Šaleški dolini so kmetje torej že v prvih dneh upora zavzeli večino gradov. Zemljiška gospoda je verjetno zbežala in lahko si mislimo, da so kmetje za nekaj dni prevzeli vso oblast. Upor se je širil še na vzhod; na Dravsko polje, proti Ptujju in Mariboru, močno pa je odmeval tudi v okolici Šentjurja, Konjic, Polskave, Pragerskega, Laškega in Trbovlja. Svoj višek je dosegel do 8. maja 1635, saj od tedaj dalje niso osvojili nobenega gradu ali samostana več

in kmetje so bili neomajni gospodarji dežele. Kot kaže, so se zdaj nemiri začeli širiti tudi preko meja Štajerske, na Gorenjsko, Dolenjsko in Koroško, vendar o tem ni tako zanesljivih poročil. Upor je torej zavzel že tako velike razsežnosti, da je bil že skrajni čas za plemiško protiakcijo. Po 11. maju je štajersko – hrvaško mejo že prestopila četa krajišnikov pod vodstvom Schwarzenberga, ki je štela 1300 mož. Tudi na Kranjsko je v tem času prišlo 700 krajišnikov. Schwarzenberg je že kar spotoma razbil nekaj oddelkov upornikov in 19. maja prišel do Celja, 22. maja pa se je odpravil v uporno Savinjsko dolino. Pri Žalcu je priredil pregled svojih čet združen z vojaškimi vajami, da bi pognal upornikom strah v kosti. To mu je precej dobro uspelo, saj je zdaj kmečka vojska hitro razpadla.

Razvaline gradu Forhtenek v Vischerjevi Topografiji vojvodine Štajerske

S tem v zvezi šoštanjski zgodovinar Franc Hribernik omenja enega izmed redkih spopadov kmetov s krajišniki, vendar žal ne omenja vira, iz katerega je črpal opis tega spopada, ki ga drugi pisci o tem upor ne omenjajo. Tako naj bi se po menevrih krajišnikov blizu Žalca skupina kmetov le odločila za upor in se utaborila pri šoštanjskem gradu

(verjetno pri Pustem gradu) in tu pričakovala krajišnike. Res je kmalu prišlo do neenakega boja, v katerem naj bi krajišniki posekali kar 31 upornikov in jih 23 ujeli. Če je podatek točen, smemo domnevati, da je bila ta uporniška skupina iz Šaleške doline in nas še utrjuje v prepričanju, da je bila Šaleška dolina pomembno središče upora.

Upor je bil zdaj že v glavnem zadušen, vendar je vojska iz Vojne krajine še do 12. junija ostala v deželi in po svoji navadi iz prejšnjih uporov pustošila po deželi. Nad njimi so se pritoževali tudi štajerski deželni stanovi, ki so krajišnike odpoklicali. Ugotavljali so, da je med njimi lepo število nenajetih vojakov, »navadna pridružena tolpa« in da je krajišnikom »manj za obrambo dežele kakor za ropanje, plenjenje in nerednosti, saj ne jemljejo plena le pri upornikih, marveč tudi pri zemljiških gospodvih ter pri njihovih zvestih podložnikih in odvažajo vse naropano iz dežele«. Takšno ravnanje je med kmeti povzročilo nova nezadovoljstva in ponovne upore pri Laškem ter med Celjem in Konjicami, ki pa so bili takoj zatrti.

Kmetje so morali spet skloniti glave in se podvreči starim in novim dajatvam, ki so jih naložili tistim, ki so sodelovali v uporu. Na kmečka ramena so se seveda zvalila tudi vsa bremena, ki jih je imela dežela z organiziranjem in vzdrževanjem vojske in so dosegla velikansko vsoto 26.700 goldinarjev. K tem bremenom pa so oškodovani zemljiški gospodje prav radi pridružili še svoje zahteve zaradi oplenjenih ali porušenih gradov.

vzroki in ozadje upora v šaleški dolini

Kmečki upor leta 1635 je bil še zadnji kmečki upor stare vrste – uperjen predvsem proti zemljiškim gospodvom. Splošne vzroke upora lahko iščemo v večanju podložniških bremen, vse večje osebne podrejenosti zemljiškim gospodom in povečani brezpravnosti. Samovolja zemljiških gospodov je prav v tem času pognala z njihovih kmetij cele rodbine. Tisti gospodje, ki so v svojih rokah imeli še sodišče (v Šaleški dolini Šoštanj in Velenje) so celo po sodobnih plemiških virih »iskali bolj dobiček kakor zločince, zato ni čudno, da postajajo ceste nevarne..., sodišča pa izrekajo krivične kazni za pravične«. Poleg teh je kmečkemu uporu leta 1635 botrovalo še nekaj drugih vzrokov. Turški vpadi so ravno nekaj desetletij pred začetkom upora pojenjali in število prebivalstva se je zdaj hitreje povečevalo. Ob tem »odvečni« kmečki sinovi niso več tako zlahka uhajali z zemlje v mesta, saj je zemljiški gospod povečal vezanost podložnikov na zemljo. V letih pred uporom je tudi občutno upadla trgovina v katero so bili vključeni tudi kmetje. Leta 1618 se je namreč začela tridesetletna vojna, ki je povzročila gospodarsko krizo v vsej srednji Evropi in so jo občutili tudi v naših krajih. Posledica vojne je bilo tudi povečanje davkov cesarskemu dvoru, ki pa so jih uporni kmetje pripisali samovolji zemljiških gospodov.

Razvoja podložniških bremen v Šaleški dolini ni odslej naddrobneje obdelal še nihče, čeprav je v Gradcu in Ljubljani ohranjenih nekaj urbarjev različnih zemljiških gospodstev v dolini. Za šoštanjsko gospodstvo pa je nekaj podatkov zbral Franc Hribernik, ki je ugotovil, da so se sprva zmerne naturalne, denarne dajatve in tlaka začele povečevati v 15. stoletju, ko so pri nas celjsko dediščino prevzeli Habsburžani. Ti in njihovi nasledniki so začeli dajatve višati, uvajati nove in naturalne dajatve prevajati v denarne.

Urbar šoštanjске gospoščine iz leta 1575 kaže, da je kmet Strakovnik iz Raven moral vsako leto v grad dajati: 1 mla-do in eno staro svinjo, 4 škafe rži in 2 škafa ovsa, 3 kure, 20 jajc, 58 krajcarjev zemljiškega davka in 2 kr. pisarniške pristojbine. Vsi podložniki pa so morali tedaj opraviti še tri dni tlake na teden. Po urbarju iz leta 1700 je moral isti kmet letno odšteti že: 4 škafe rži in 3 škafe ovsa, vse ostale dajatve pa so bile prevedene v denarne, tako je zdaj zem-ljiški davek znašal 7 goldinarjev in 30 krajcarjev, vojaški davek 5 gl. 37 kr., kontribucija (davek za upor leta 1635?) 45 kr., namesto priprege oz. vozne tlake je plačeval 3 gl., namesto jagnjeta 30 kr., namesto 3 ovc 3 gl., namesto ma-lih služnosti (perutnina, jajca itd) 14 kr., namesto 25 dni ročne tlake pa 3 gl. 7 kr.. Pri tem je seveda treba upošte-vati, da je tudi v teh časih inflacija znižala vrednost denar-ja, vendar bi natančnejši izračun pokazal, da so se breme-na kmetov v dobrem stoletju bistveno zvišala.

Razen z rednimi dajatvami so bili kmetje ves čas obreme-njeni še z izrednimi, kot so: pristojbine za pobiranje žira, drv, za sodnijske usluge, sodne postopke in izvrševanje ka-zni itd. Posebej občuten je lahko bil t.i. »poklon«, ki ga je moral plačati novi gospodar na kmetiji ob smrti starega. Šoštanjski gospodje so poleg tega pobirali še žitno dese-tino v Velikem vrhu, Rečici, Paški vasi, Gorenju, Skornu, Topolšici, Ravnah, Družmirju, Lokovici, Zavodnji, Šentilju, Plešivcu, Podkraju, Bevčah in Šoštanju. Vendar te desetine niso obdržali sami, ampak so jo za vsak kraj po drugem ključu delili z ostalo gosposko; z župniki (zlasti škalskim), ljubljanskim škofom, šaleškimi gospodi itd. Po urbarju iz leta 1575 prvič izvemo za vinsko desetino, ki so jo šoštanj-ski gospodje dobivali v Lokovici, Topolšici, Skornem in jo dajali pol škalskemu župniku. Pobirali so jo tudi v Šentilju in jo delili z ljubljanskim škofom, v Zavodnji pa so sami obdržali četrtno vinske dajatve, četrtno je dobil šaleški gospod in polovico ljubljanski škof.

Tudi ljudsko izročilo iz Šaleške doline je ohranilo marsikak spomin na težke čase podložništva. Tako so se v Škalah

spominjali, da jim je turnski graščak nalagal tako veliko tlako, da so stari ljudje še pred vojno govorili o njej s strahom. Kmet s srednje veliko kmetijo je moral imeti delavca na grajski zemlji ves teden, tri dni v tednu pa je vrhu tega moral imeti s seboj še par vprežne živine. Izročilo govori tudi o nasilju in okrutnosti zemljiških gospodov v Šaleški dolini; na Pakenštajnu v Šmartnem ob Paki naj bi tako imeli velik podzemni prostor v katerega so metali kmečka dekleta, ki jih je gospoda zlorabila, kadar se je zbrala na lovskih gostijah. Lilienberška gospoda je podložniške dečke uporabljala namesto psov za gonjenje divjadi. Šaleški gospodje pa so pri tlaki za vse tiste, ki so le malo počivali uporabili hudo kazensko sredstvo – oslico. Oslico, ki ni le plod ljudske domišljije, je predstavljalo bruno, ki je stalo na štirih nogah in je bilo navzgor ostro prišiljeno. Kaznovani je moral bruno zajahati, potem pa so mu noge zvezali in jih obtežili s kamni. Večkrat je bil kdo zaradi takega mučenja pohabljen ali je celo umrl.

Posebno huda obremenitev za kmete, je bila zidava oz. popravljanje gradov. Tudi ljudsko izročilo omenja zidanje Forhteneka, kjer so kmete tako silno mučili s tlako, da je marsikomu obležala vprežna živina mrtva pred vozom. Mnogi teh muk niso mogli več prenašati in so se izselili. Tako je menda opustelo celo področje, ki leži deloma v škalski oz. podgorski župniji in se je imenovalo Pusta gora. Tudi prepadna stena na kateri stoji Šaleški grad je po ljudskem mnenju nastala ob zidanju grajskega stolpa. Pri tem so s kmeti, ki so prihajali na tlako zelo grdo ravnali. Ko je nekoč okrutna mlada grofična mučila starega kmeta se je pod njo odprla zemlja in jo požrla. Stari graščak je dal potem na tistem mestu kopati, da bi rešil svojo hči in pri tem je nastal prepad.

Tudi preverljivi zgodovinski podatki nas prepričujejo, da je bilo zidanje in popravljanje gradu hudo breme. Tako so morali šoštanjski podložniki ob začetku zidave današnjega gradu leta 1575 opraviti na leto 4 dni vprežne tlake in 8

dni ročne. Podložniki s polovičnih kmetij so morali opraviti polovico manj tlake. Enako dolžnost so morali opraviti tudi ob popravilih tedanjega mestnega gradu v Šoštanju, ki je stal na današnjem glavnem šoštanjskem trgu. In še to; današnji šoštanjski grad, ki je bil v tistih časih namenjen za desetinsko kaščo, so gradili tudi še leta 1623 in tudi leta 1658 še ni bil povsem dograjen.

Tudi za nekaj drugih gradov v Šaleški dolini vemo, da so večje prezidave in dozidave doživljali ravno v letih ali desetletjih pred uporom leta 1635. Gradovi, ki so v 14. in 15. stoletju v razdobju sorazmernega miru izgubljali svoj izrazito vojaški značaj in se obdajali z venci stanovanjskih poslopij, so se v 16. stoletju namreč začeli ponovno utrjevati. Pri tem so poskusili obdržati stanovanjsko udobje, obrambo pa so preselili na obrobje gradu, na obzidje z obrambnimi stolpi in jarki. Najbolj značilen primer takih dozidav je velenjski grad, kjer nam gradnjo novega obrambnega sistema z obzidjem, jarkom in šestimi obrambnimi stolpi (trije so še ohranjeni) datira letnica 1558 na vhodnem stolpu in letnica 1660 na grajski kapeli, ki je postavljena v obzidje. Istočasno so tudi v samem grajskem jedru izvršili obsežne prezidave z dodajanjem mnogih renesančnih dekorativnih elementov, vzdali nova renesančna okna in vrata in pozidali današnji arkadni hodnik na notranjem dvorišču itd. Podobne prezidave so v 16. stoletju opravili na gradu Gorica pri Velenju, Lilienbergu pri Pesju, v 17. stoletju pa še na Turnu v Škalah. Tako lahko rečemo, da je bilo zidanje oz. popravljanje gradov v Šaleški dolini eden izmed pomembnih vzrokov kmečkega upora leta 1635.